

Sünnî Kelâmın Öncülerinden İbn Küllâb'ın Kelâmi Görüşleri

Muammer ESEN

Yrd.Doç.Dr., Ankara Üniversitesi İlahiyat Fakültesi
e-mail: esen@divinity.ankara.edu.tr

A Pioneer of Sunni Kalam: Ibn Kullab's Theological Views. Many Copmanions of the Prophet Muhammad are considered the sources of Sunni Theology. Sources of Theology show that Ali, a prominent companion, argued with Qadariyya the issues of Meshiah and Istitaat. Abdallah Ibn Umar is another prominant companion in relation to the matter under discussion. Also, the contribution of Hasan al-Basri, al-Sha'bi and Umar Ibn Abdalaziz is well-known. The later four leading Mujtahids-Abu Hanifa, Malik, Shafiî and Ibn Hanbal argued against their opponents in certain issues of Theology (like Tawhid, Major sins, Iman-Islam, Istiwa, Sifats, Qaza, Qadar, khalq al-Qur'an) and made their contributions to the Sunni Theology.

Those who lead in establishing the Sunni Theology in a systematic way are Ibn al-Kullab and his friends and al-Muhasibi and al-Kalanisi. Ibn al-Kullab put emphasis on Sifats (attributes) and names of God and is one of the leading scholars who first said that God's attributes are neither the same as his Zat (essence) nor different from (his Zat). In contrast wihth Mu'tazila, Ibn al-Kullab argues against the creation of the Qur'an. But Ibn al-Kullab and his frends make a different branch of Sunni Theology. They, in contradiction to Ashab al-Hadith, think that the letters etc. of the Qur'an and the (words of) amr and nahy may not be considered uncreated. What is

not created, in their view , is Kalam Nafsi. We can say that Kalam Nafsi and Ma'na are the prime concepts of Ibn Kullab and his friends.

Key words: Ibn al-Kullab, al-Kalanisi, al-Muhasibi, Zat, Sifat and Names (Asma), Kalamullah, Mahluk (the created), Gayr-i Mahluk (the uncreated), Amr, Nahy, Letter (harf), Iman.

Sünnî kelâmın oluşumuna kaynaklık etmiş birkaç sahabî ileri geleninin yanında tâbiîn ve tebüttâbiîn döneminin önde gelenleri de vardır. Ancak Ebû Hanîfe ve bir nebze Hasan Basrî hariç diğerleri, kelâmî konuların tümüne sistematik bir yaklaşım içinde olmamışlardır. Olmaları da mümkün değildir; çünkü onlar, dönemlerinin tartışılan kelâmî nitelikteki sosyal içeriğe sahip münakaşa konusu hususlarda tek tek görüşlerini ileri sürmüşler, sorunları çözmeye çalışmışlardır. Siyasal tartışmalar sonucu ortaya çıkan bir çok problem, sosyal alanda çözümlere de neden olmuş; bu çözümlerin önünü alabilmek için sahabî döneminden itibaren bir takım kelâmî mahiyette tartışmalar yaşanmış ve bu tartışmaların önünü alabilmek için bazı sahabî önde gelenleri bir takım görüşler beyan etmiştir. Nitekim Hâricîlerin *iman-amel* münasebeti bağlamında, “*hakem olayı*” sonrasında Hz. Ali, Muaviye ve Amr b. As'ı tekfir etmeleriyle birlikte, tekfir müessesesi işler hale gelmiş¹ Hz. Ali ve İbn. Abbas gibi sahabîler, onlarla gerek “*tekfir*” meselesinde ve gerekse “*va'd*” ve “*vaid*” hususunda tartışmıştır.²

Hz. Ali, Hâricîlerle olan ve yukarıda bahsedilen tartışmaların dışında, “*meşfet*” ve “*istitâat*” konularında da Karediyye ile kelâmî bağlamda münakaşalara girdiğinden, bazılarınca, Ehl-i Sünnet'in ilk kelâmcısı olarak görülmüştür.³ Nitekim Hz. Ali'nin kader konusundaki Sünnî anlayış doğrultusunda görüşlerini aksettiren düşünceleri hikaye edilmiştir.⁴ Ne var ki onun bu konuda Sünnî düşüncenin tam zıddını aksettiren ve Mu'tezilî

¹ el-Eş'arî, Ebû Hasan Ali b. İsmail (330/941), *Mâkâlâtü'l-İslâmiyyîn ve ihtilâfî'l-musallîn*, (tahk. Helmut Ritter) Wiesbaden, 1980, s.87; Ebû Zehra, *Târîhu'l-mezâhibi'l-İslâmiyye*, Kahire, ty. S.97.

² Kadî Abdul-Cebbâr, İmâduddin Ebu'l-Hasan, *Fadlu'l-i'tizâl ve tabakâtu'l-Mu'tezile* (tahk. Suad Seyyid), Tunus 1986, s.143. Ayrıca bkz. el-Bağdâdî, Abdulkâhir b. Tâhir b. Muhammed (429/1037), *Kitâbu Usûli'd-Din*, Beyrut 1981, s.307; el-Lâlekâf, Ebu'l-Kâsım Hibetullah b. Hasan b. Mansur et-Taberî (418/1027); *Şerhu Usûli i'tikâdi Ehli's-Sunne ve'l-Cemâa'*, (tahk. Ahmed Sa'd), Riyat ty. I.29.

³ el-Bağdâdî, *Usûlü'd-Dîn*, s.307; Watt, Montgomery, *İslâm düşüncesinin teşekkül devri*, (terc: Ethem Ruhi Fiğlalı), Ankara 1981, s. 349.

⁴ Bir kaderî ile diyalogunu aktaran bu hikaye için bkz. el-İsferâyîni, Ebu'l-Muzaffer (471/1078), *et-Tabsîr fi'd-Dîn ve temyizu'l-Fırkat'ın -Nâciye an fırakî'l-hâlikîn*, (tahk. Yûsuf el-Hût), Beyrut 1983, s. 94.

çizgideki görüşlerini ortaya koyan bir başka hikayeye de Mu'tezilî kaynaklarda rastlamaktayız.⁵

Sahabîlerden Abdullah b. Ömer'in "*Kaderiyye*" ile olan ilişkileri ve aleyhte görüşlerinin de Sünnî kelâmın oluşumuna katkıda bulunduğu, Sünnî kaynaklarda zikredilmiştir.⁶

Yine kader meselesinde Kaderiyye'nin görüşlerini reddeder mahiyette bir risaleye sahip olduğu söylenen tâbîfn ileri gelenlerinden Emevî halifesi Ömer b. Abdilaziz'in de bu risaleye dayanarak Sünnî kelâmın oluşumunda önemli katkıları olduğu söylenmiş ve bu konuda önemli görüşlerini içeren münazaraları aktarılmıştır.⁷ Ancak onun kader konusundaki görüşlerinin, Sünnî kelâm görüşünün aksine, Mu'tezilî kelâmî düşünceye kaynaklık ettiğini ileri süren Mu'tezilî müellifler de bulunmaktadır.⁸

Ehl-i Sünnet fikriyatının (kelâmının) oluşumunda eş-Şa'bf (104/722) nin⁹ ve önemli ölçüde tâbîfn önde gelenlerinden Hasan Basrî'nin de katkısı olmuştur. Nitekim Bağdâdî onu, Kaderiyye'yi yeren bir risale yazması ve Vâsıl b. Atâ'yı meclisinden kovmasını delil göstererek, tâbîfnin ileri gelen bir Sünnî kelâmcısı olarak görmüştür.¹⁰ Sünnî kelâm tarihçileri Hasan Basrî'yi kendi önderlerinden kabul ekerken; diğer taraftan Mu'tezile ise, yine onun bir kader risalesinden, ama bu sefer Emevî halifesi Abdülmelik b. Mervan'a gönderdiği risalesinden bahisle onun bir Mu'tezilî önde geleni olduğunu iddia etmektedir.¹¹ Bu yüzden Mu'tezile, Hasan Basrî'yi, Mu'tezile'nin üçüncü tabakası içinde saymıştır.¹²

Hasan Basrî, çok yönlü kişiliğinden ve farklı zamanlarda değişik görüşlerinden ve özellikle kader konusundaki iki farklı görüşünden dolayı olacak ki onun esaslı bir şekilde bir Kaderî olduğu hem savunulmuş hem de

⁵ Kadî Abdülcebbar, *Fadlu'l-i'tizâl ve tabakâtu'l-Mu'tezile*, s.146-147; ayrıca bkz. Ebû Zehra, *Târîhu mezâhibi'l-İslâmiyye*, s.96.

⁶ el-Bağdâdî, *Usûlü'd-Dîn*, s. 307.

⁷ Risale ve münakaşalar hususunda ayrıntılı bilgi için bkz. el-Malatî, Ebu'l-Huseyin Muhammed b. Ahmed (377/987), *et-Tenbîh ve'r-redd alâ Ehli'l-Ehvâ ve'l-Bida'*, (neşr: Sven Dederling), y.y., 1936, s.158; el-Bağdâdî, *Usûlü'd-Dîn*, s. 307; ayrıca bkz. İbn.Sa'd, Muhammed b. Sa'd (230/844), Beyrut, t.y., V.386; Watt, *İslâm düşüncesinin teşekkül devri*, s.85.

⁸ Bu görüşü destekleyenlerin görüşleri için bkz: Kadî Abdülcebbar, *Fadlu'l-i'tizâl ve tabakâtu'l-Mu'tezile*, s.229-231; Neşşâr, Ali Sâmî, *Neş'etu'l-fikri'l-felsefiyyi fi'l-İslâm*, Kahire 1981, I.322.

⁹ el-Bağdâdî, Abdulkahir b. Tahir b. Muhammed (429/1037), *el-Fark beyne'l-fırak*, Kahire t.y., s.220; el-Bağdâdî, *Usulu'd- Dîn*, s. 307.

¹⁰ El-Bağdâdî, *Usulu'd-Dîn*, s. 307; ayrıca bkz. el-Âcurrî, Ebûbekir Muhammed b. el-Hüseyn (360/970), *eş-Şer'îta'*, (tahk: Muhammed Hâmid el-Fâkî), Beyrut, 1403/1983, s. 216.

¹¹ Kadî Abdülcebbar, *Fadlu'l-i'tizâl ve tabakâtu'l-Mu'tezile*; s. 215; ayrıca bkz. el-Belhî, Ebu'l-Kâsım Abdullah b. Ahmed b. Mahmûd el-Kâbî (ö.h.389), "*Bâbu zikri'l-Mu'tezile min kitâbi Makâlâti'l-İslâmiyyîn*", *Fadlu'l-i'tizâl ve tabakâtu'l-Mu'tezile* içerisinde, (tahk: Fuad Seyyid), Tunus 1986 s.86.

¹² Kadî Abdülcebbar, *Fadlu'l-i'tizâl ve tabakâtu'l-Mu'tezile*, s. 214.

şiddetle reddedilmiştir.¹³ Hatta o, bir mezhep imamı olarak da kabul edilmiştir.¹⁴

Yukarıdan beri verilen isimlerin kelâmî konulardaki görüşleri, Hasan Basrî'yi bir nebze ayrı tutarsak, kısıtlıdır. Belli konulardaki, yani *kader* konusu, *va'd*, *va'id*, *tekfir* ve *mürtekibü'l kebîre* ile *fazilet sıralaması* (halifelerde) gibi konulardır ve bunlar, sistemleşmiş bir kelâmî değil; ancak daha sonra sistemleşecek olan kelâma katkıları olan düşünce varyantlarını içermektedir.

Bu arada, bir fakih olmasına rağmen, önemli kelâmî görüşlerini, kendisine ait olduğu kuvvetle muhtemel olan¹⁵ *el-Fıkhu'l-Ekber* adlı risalesinde dile getiren Ebû Hanîfe, Bağdâdî'ye göre, fakihlerin ilk kelâmcısıdır.¹⁶ Ebu Hanîfe'nin, yukarıda adı geçen risalesinin dışında, *el-Âlim ve'l-Müteallim* adlı eseri ile "*ircâ*" konusunda Basra ehlinin imamı Osman b. Müslim el-Bettî'ye yazdığı bir risalesi de vardır. Bu iki eserde de onun kelâmî görüşleri yer almaktadır.¹⁷

Ebu Hanîfe, eserlerinde "*tevhîd*", "*nübüvvet*", "*büyük günah*", "*iman ve İslâm*", "*ru'yetullah* (Allah'ın âhirette görülmesi)", "*mu'cize, keramet*" ve "*istidrac*", "*şefaât*" ve "*ahiret*" gibi konulardaki kelâmî görüş ve düşüncelerini belirtmiştir.¹⁸

Müçtehit imamlardan Ebû Hanîfe dışında her biri birer müçtehit fakih olan Malik b. Enes (179/795), Şâfiî (204/820) ve Ahmed b. Hanbel (241/855)in de, kelâmî metodu çoğunlukla kullanmadan ama dönemlerinde tartışılan kelâmî konulara açıklık getirmeye çalışan görüşleri bulunmaktadır. Nitekim adı geçen müçtehit imamlardan Mâlik b. Enes'in, *istiva* konusunda iki ayrı uçta görüş belirten Müşebbihe ve Mu'tezile'ye cevap olmak üzere kendisine sorulan bir soruya; "*İstivâ malumdur, keyfiyeti meçhuldür; ona iman vaciptir ve ondan sual bid'âtir*" şeklinde ünlü cevabını vererek, Sünnî-Selefi doğrultuda görüş belirtmiştir.¹⁹

İmam Mâlik'ten sonra gelen İmam Şâfiî (204/820) de, kelâmcılarla arası iyi olmamasına ve kelâma soğuk bakmasına rağmen, Bağdâdî'nin dediği doğru ise, "*Tashîhu'n-nübüvve ve'r-reddu ala'l-Berâhime*" ile "*er-Reddu alâ Ehli'l-Ehvâ*" adlarında kelâmî konuları içeren iki kitabın

¹³ Watt, *İslâm düşüncesinin teşekkül devri*, s. 121.

¹⁴ el-Âcurrî, eş-Şerîa, s. 216. Daha geniş bilgi için bkz. Fığlalı, Ethem Ruhi, *Çağımızda İtikâdî İslâm mezhepleri*, İstanbul 1983, s. 28.

¹⁵ el-Bağdâdî, *el-Fark beyne'l-fırak*, s. 32; en-Neşşâr, *Neş'etu'l-fikri'l-felsefiyyi fi'l-İslâm*, s. 234; Fığlalı, *Çağımızda itikâdî İslâm mezhepleri*, s. 30.

¹⁶ el-Bağdâdî, *el-Fark beyne'l-fırak*, s. 32.

¹⁷ en-Neşşâr, *Neş'etu'l-fikri'l-felsefiyyi fi'l-İslâm*, s. 234.

¹⁸ Ebû Hanîfe'nin, bu gibi kelâmî görüşlerini ayrıntılı biçimde öğrenmek için bkz. Ebû Hanîfe, *el-Fıkhu'l-ekber*, (İmamı Azam'ın Beş Eseri) adlı kitabın içinde, (terc: Mustafa Öz), İstanbul, 1981, s.69-72. *Fıkhu'l-ekber* dışındaki Ebû Hanîfe'ye ait diğer dört eserde de kelâmî konulara yer yer değinilmektedir.

¹⁹ el-Bağdâdî, *el-Fark*, s. 216; en-Neşşâr, *Neş'etu'l-fikri'l-felsefiyyi fi'l-İslâm*, I.243.

sahibidir.²⁰ Şâfiî, daha çok Mu'tezile ile kader hususunda münakaşalarda bulunmuştur. Nitekim onun Bîşr el-Merîsî (ö.h.230) ile *kader* mevzuunda yaptığı münakaşayı el-İsferâyînî zikretmektedir.²¹

İmam Şâfiî, Allah'ın sıfatlarının Zât'ından başka bir şey olmadığına; kazâ ve kadere; Kur'ân'ın, mahlûk(yaratılmış) olmadığına, yani gayr-i mahlûk(yaratılmamış) olduğuna; imanın, tasdik ve amel olduğuna ve artıpk eksildiğine inanmaktadır.²²

Ahmed b. Hanbel (241/855) ise, bir muhaddis ve fakîh olmasına rağmen kendi döneminin tartışılan kelâmî mevzularına da girmiş, mücadeleler vermiştir. Mu'tezile'nin, bir bakıma da iktidarın dayatmasıyla karşı karşıya gelmiş; "*Kur'ân mahlûktur*" resmi görüşünü kabul etmediği için bir çok alimle birlikte meşhur "*mihne*"ye katlanmıştır.²³ Kendisine nisbet edilen "*er-Reddu ala'z-Zenâdika ve'l-Cehmiyye*" adlı risalesi, kelâmî konulardaki düşüncelerini içermektedir.

Sahâbeden itibaren adları zikredilen bu önemli şahsiyetler, sadece kendi dönemlerine ait *kader*; *va'd*, *va'id*; *mürtekibu'l-kebîre*, *sıfatların ayrılığı-gayrılığı*; *Kur'ân'ın yaratılmış* mı, *yaratılmamış* mı olduğu vs. gibi mevzulardaki görüşlerini beyan etmişler; ancak, kelâmî metodu kullanarak bütün bu konuları detaylandırmamışlardır. Sünnî gelenek içinde kelâmî metodu, Eşâ'rî ve Mâtürîdî'den de önce kullanan ve kendilerine Ehl-i Sünnet'in kelâmcı öncülere diyebileceğimiz şahsiyetleri; İbn Küllâb, Ebu'l-Abbâs el-Kalânîsî ve Hâris el-Muhâsibî'dir.²⁴

Her ne kadar Hâricîlere, Mu'tezile'ye ve bazen de Şîa'ya karşı aralarında Ebû Hanîfe (150), Evzâf (157), Sevrî (161), İmam Mâlik (179), Şâfiî (204), Ahmed b. Hanbel (241) vb.nin bulunduğu önde gelen Sünnî imamlar (bunlardan bir kısmı rey bir kısmı hadis ehlidir) Sünnî akidenin oluşumunda önemli katkıları olmuşsa da, kendilerine Sıfâtiyye ya da Müsbite de denilen ve bizzat Ehl-i Sünnet'in gerçek temsilcileri sayılan bu gibi imamlar, kelâmî metotları sarahaten kullanmış değillerdir.²⁵ Kelâm ilmini, metotlu bir biçimde, Sünnî düşünceyi savunmak ve temellerini sağlamlaştırmak için alenen ve sarahaten kullananlar; kendileri de Selef imamlarından sayılan ve yukarıda adı geçen imamların, özellikle Şehristânî'nin de belirttiği gibi İmam Malik ve Ahmed b. Hanbel gibi imamların yolunu takip eden Abdullah b. Safd el-Kattan el-Küllâb (İbn Küllâb) (ö.h.240), Ebu'l-Abbâs el-Kalânîsî (ö.h.3. asır) ve Hâris el-Muhâsibî

²⁰ el-Bağdâdî, *el-Fark*, s. 321.

²¹ el-İsferâyînî, Ebu'l-Muzaffer (471/1078), *et-Tabîr fi'd-Dîn ve temyîzi'l-Fırkatî'n-Nâciye an fırakî'l-hâlikîn*, (tahk: Yûsuf el-Hût), Beyrut 1983, s. 99.

²² en-Neşşâr, *Neş'etu'l-fikri'l-felsefiyyi fil-İslâm*, I.247.

²³ en-Neşşâr, *Neş'etu'l-fikri'l-felsefiyyi fil-İslâm*, I.247.

²⁴ Her üçünün görüşleri için bkz. Nadim Macit, *Ehl-i Sünnet ekolünün doğuşu*, Erzurum, 1995.

²⁵ Geniş bilgi için bkz. el-Bağdâdî, *el-Fark*, s. 189.

gibi isimlerdir.²⁶ Bunlardan bir kısmı musannif bazıları da müderris olarak kelâmî meseleleri Sünnî doğrultuda tartışıp- savunmuşlardır.²⁷ Hocası Ebû Ali el-Cübbâf ile “*salah*” ve “*aslah*” meselesindeki münakaşasından sonra Eşarî, Şehristânî'nin iddiasına göre, bu yukarıda adı geçen zümrenin tarafına geçmiş; onların görüşlerini kelâmî metotlarla kuvvetlendirmiştir.²⁸ Neticede, Eşarî'nin de katkılarıyla Sünnî kelâm önemli ölçüde kemâle ermiştir.²⁹ Sonuç itibarıyla diğer kelâmî konularda olduğu gibi özellikle Allah'ın sıfatlarını “*ispat*” noktasında onların, ne Allah'ın Zat'ının aynı ne de gayri olduğu noktasındaki önemli görüşlerinden dolayı, Ehl-i Sünnet'in temelini oluşturduğu da iddia edilen “*Müsbite*” ya da diğer adıyla “*Sıfâtiyye*”nin en önde gelen mütekellimleri; İbn Küllâb, el-Kalânîsî ve el-Muhâsibî'dir.³⁰

Kelâmî Görüşleri

İbn Küllâb (Abdullah b. Saîd el-Kattân Ebû Muhammed)(240)³¹ ve arkadaşlarının kelâmî görüşlerini özet olarak Eş'arî şu şekilde vermektedir:

“Onlar, Ehl-i Sünnet'in zikrettiğimiz ³² görüşlerinin çoğunu söyler ve Allah'ın ezelden beri sürekli Hayy (diri), Âlim (bilen), Kâdir (kudret sahibi), Semî' (işiten), Basîr (gören), Azîz(güçlü, şerefli), Azîm(büyük), Celîl(peki büyük), Kebîr(ulu), Kerîm(lütfu ve ihsanı bol, kerem sahibi, cömert), Mürîd (dileyen), Mütekellim(konuşan) ve Cevâd(cömert) olduğunu ispat ederler. İlim, kudret, hayat, semî', basar, azame, celâl, kibriyâ, irâde ve kelâm'ı, Allah'ın sıfatları olarak kabul eder ve onun isim ve sıfatlarının O'nun gayri olduğunun söylenemeyeceğini, Cehmiye'nin dediği gibi O'nun ilminin O'ndan ayrı olduğu ve bir kısım Mu'tezilenin dediği gibi de O'nun ilminin O olduğunun denemeyeceğini, söylerler. Diğer sıfatlar hakkında da aynı şeyleri söylerler. Onlar, ne ilim kudrettir ne de kudretin gayridir, derler. Sıfatların, Allah'ın Zât'ıyla kaim olduğunu ileri sürerler. Onlara göre Allah, mümin olarak öleceğini bildiği kulundan her zaman razı olur; kâfir olarak öleceğini bildiği kulundan ise rızasını esirger, velayet (dostluk), adavet(düşmanlık) ve muhabbet hakkında söyledikleri de aynıdır.”³³

Ona göre Kur'ân, Allah'ın kelâmı olup gayr-i mahluk (yaratılmamış)tur. Onun (İbn Küllâb) *kader, ehl-i kebâir* (büyük günah

²⁶ eş-Şehristânî, Ebû'l-Feth Muhammed b. Abdülkerîm (H.584), *el-Milel*, (tash ve ta'lik : eş-Şeyh Ahmed Fehmi Muhammed), Dâru's-Surûr, Beyrut, Lübnan 1947, I.126.

²⁷ eş-Şehristânî, *el-Milel*, I.126.

²⁸ eş-Şehristânî, *el-Milel*, I. s. 126-127.

²⁹ eş-Şehristânî, *el-Milel*, I. 127.

³⁰ Ayrıca bkz. en-Neşşâr, *Neş'etu'l-fikri'l-felsefiyyi fi'l-İslâm*, I. 264.

³¹ es-Sübkî, *et-Tabakâtu'l-Kübrâ*, II.s 51-52.

³² Ehl-i Sünnet'in görüşleriyle ilgili bkz. el-Eş'arî, Ebul-Hasan Ali b. İsmail (324), *Kitâbu Makâlâti'l-İslâmiyyîn ve ihtilâfi'l-musallîn*, (tash. Helmut Ritter) Wiesbaden, 1980, s. 290-297.

³³ el-Eş'arî, *Makâlâtu'l-İslâmiyyîn*, s.298. Ayrıca benzer görüşler için bkz. el-Eş'arî, a.g.e. s.546.

sahipleri) ve Allah'ın ahirette gözle görüleceğine dair görüşleri, daha önce aktardığımız Ehl-i Sünnet ve'l-Hadıs'ın görüşleri gibidir.³⁴

Yine ona göre Allah, zaman ve mekândan münezzehtir... Ve kendisinin buyurduğu gibi Allah, arşı üzerinde istiva etmektedir ve O, her şeyin üstündedir.³⁵

Zât, Sıfât ve Esmâ

İbn Küllâb'a göre Allah, Lemyezeli'dir; yani kıdem sahibidir; sıfat ve isimleri ezeldir. Allah ezeldi ve ebedî olarak Âlim(bilen), Kâdir(kudret sahibi) Hayy (diri), Semî (işiten), Basîr (gören), Azîz (güçlü, üstün, şerefli), Celîl (celâl sahibi.pek yüce), Kebîr (büyük), Azîm(yüce), Mütekebbir (büyük), Cebbâr (kuvvetli, kahredici), Kerim(cömert, kerem sahibi)³⁶, Cevâd (cömert)³⁷, Vâhid(bir, tek, biricik, eşsiz), Ahad (bir, yegâne), Samed (her yaratığın muhtaç bulunduğu eksiksiz varlık), Ferd (tek, yegâne, eşsiz), Bâkî, Evvel, Seyyid, Rabb, Rahmân, İlah, Mürîd (dileyen), Kârih (hoşlanmayan), Muhibb (seven), Mubğîz (nefret eden), Râzî (râzı olan)³⁸, Sâhit (hoşlanmayan, öfkeli)³⁹, Şâhid (tanıklık eden, delil), Müvâlf (destek veren, arka çıkan, dost), Muâdf (âdet edinen), Kâil (söyleyen, buyuran), Mütekellim(konuşan) gibi birçok isim ve sıfatları vardır.⁴⁰ İbn Küllâb'a göre : "Allah Âlim'dir" demek: "Allah ilim sahibidir"; "Allah Kâdir'dir" demek: "Allah'ın bir kudreti vardır"; "Allah Hayy'dir" demek: "Allah hayat sahibidir" demektir. Diğer bütün sıfat ve isimler için de aynı durum geçerlidir.⁴¹ Yukarıda adı geçen sıfatların içerdiği anlam itibariyle birlikte *ilim, kudret, hayat, semî, basar, azamet, celâl, kibriyâ* ve *irade* gibi sıfatlar da Allah için sâbit olur.⁴²

İbn Küllâb'a göre Zat'ına ait isim ve sıfatlar, ne Allah'tır ve ne de gayridir (O'ndan başkasıdır); isim ve sıfatlar, Allah ile kaimdir. Sıfatların diğer bir sıfatla nitelendirilmesi caiz değildir.⁴³ Sıfatlar kendi başlarına kaim olmazlar; ancak Allah ile birlikte kaim olurlar.⁴⁴

³⁴ Bu görüşler için bkz.el-Eş'arî, *Makâlâtü'l-İslâmiyyîn*, s.292.

³⁵ el-Eş'arî, *Makâlâtü'l-İslâmiyyîn*, s.298,299.

³⁶ İbn Küllâb'a göre Allah'ın "Kerîm" sıfatı, "fîl" sıfatlarından değildir. Bkz. el-Eş'arî, *Makâlâtü'l-İslâmiyyîn*, s. 179.

³⁷ "Cevâd" sıfatı konusunda bir takım mezhep sahipleri ihtilaf etmiştir; ancak İbn Küllâb'ın "cevâd" sıfatı ile ilgili görüşü, onun ezeli olduğu ve onun ne Allah'ın aynı ne de gayri olduğudur.

³⁸ Ömrünün çoğu kâfir olarak geçse de mümin olarak öleceğini bildiği kişiden Allah razıdır. Bkz. el-Eş'arî, *Makâlâtü'l-İslâmiyyîn*, s. 169.

³⁹ Ömrünün çoğu mümin olarak geçse de kâfir olarak öleceğini bildiği kişiden Allah hoşlanmaz. Bkz. el-Eş'arî, *Makâlâtü'l-İslâmiyyîn*, s. 169.

⁴⁰ el-Eş'arî, *Makâlâtü'l-İslâmiyyîn*, s. 169, 546.

⁴¹ el-Eş'arî, *Makâlâtü'l-İslâmiyyîn*, s. 169.

⁴² el-Eş'arî, *Makâlâtü'l-İslâmiyyîn*, 169, 546.

⁴³ el-Eş'arî, *Makâlâtü'l-İslâmiyyîn*, 169, 546.

⁴⁴ el-Eş'arî, *Makâlâtü'l-İslâmiyyîn*, 169, 546.

İbn Küllâb'ın arkadaşlarından, sıfatlar için, onlar ne Allah'tır ve ne de gayridir, denemeyeceğini, söyleyen de vardır.⁴⁵ Yine arkadaşlarından ve İbn Küllâb ekolünden Hâris el-Muhâsibî'ye göre ise Allah, sıfatlarından gayrı değildir.⁴⁶

İbn Küllâb yukarıda zikredildiği gibi, “Sıfatlar ne Allah'tır; ne de gayridir” görüşünden olacak: “Allah'ın vechi(yüzü) ne Allah'tır; ne de gayridir; o, Allah'ın bir sıfatıdır. İki eli, gözü de O'nun sıfatlarıdır; bu sıfatlar ne O'dur ve ne de başkasıdır” demiştir.⁴⁷

İbn Küllâb'a göre Allah'ın Zât'ı, O'dur (kendisidir); Nefs'i(kendisi), O'dur; Allah bir varlıkla var olmayan bir varlıktır; O bir Şeyy'dir; ancak, daha önce bir şeydi, anlamında bir şey değildir.⁴⁸

İşte burada Zât'la sıfatlar arasında tam bir ayırım olduğu görülmektedir. Zât, kendine özel varlığıyla var olandır ve varlık, zatından gelmektedir. O, bir Şeyy'dir, ancak O'nun şey'iyyeti, Zât'ından kaynaklanan bir şey'iyyettir. O'nun Zât'ının veya şey'iyyetinin varlığının, sıfat ve sıfatın muteallakâtının varlığıyla bir ilgisi yoktur. O'nun varlığının nedeni kendi Zât'ıdır; kendi dışındaki veya kendisinde kaim olan bir illet değildir.⁴⁹

İbn Küllâb, Allah'ın isimlerini aynı zamanda O'nun sıfatları olarak kabul etmektedir. Buna göre kudret, hayat, ilim, semî, basar vs. isimler aynı zamanda Allah'ın sıfatlarıdır.⁵⁰ Sıfatların, *zâtfî*, *nefsî* ve *fiilî* sıfatlar diye ayrıldığını görüyoruz.⁵¹ Ancak zâtfî sıfat-fiilî sıfat ayrımı yaparken Mâtürîdî ve yandaşlarının düşündüğü gibi her iki tür sıfatın da kadîm olduğunu vurgulamaktadır. Sıfatlar konusunda İbn Küllâb ekolünün görüşleri, daha sonraları hemen tüm Ehl-i Sünnet ve'l-Cemaat'ın görüşlerinin temelini oluşturmuştur, diyebiliriz. Özellikle “Allah'ın sıfatları ne Zât'mın aynıdır; ne de gayridir” görüşü, Mâtürîdîler başta olmak üzere bir çok Ehl-i Sünnet zümresinin kabul ettiği bir görüştür.⁵²

⁴⁵ el-Eş'arî, *Makâlâtü'l-İslâmiyyîn*, 172, 546.

⁴⁶ el-Eş'arî, *Makâlâtü'l-İslâmiyyîn*, 546.

⁴⁷ el-Eş'arî, *Makâlâtü'l-İslâmiyyîn*, 169,217,218,222,546.

⁴⁸ el-Eş'arî, *Makâlâtü'l-İslâmiyyîn*, 169-170.

⁴⁹ Ayrıntı için bkz. *en-Neşâr, Neş'etü'l-fikri'l-felsefiyyi fi'l-İslâm*, I,280.

⁵⁰ el-Eş'arî, *Makâlâtü'l-İslâmiyyîn*, s. 173,546.

⁵¹ Kadı Abdulcebbar, *el-Muhtasar fi Usûli'd-Din, Resâilü'l-adl ve't-tevhîd* içinde, tahk. Muhammed Ammâra, Dârü'l-Hilâl, Kahire, ty.s.182,1.183.

⁵² Mâtürîdî'nin sıfatlar konusundaki görüşlerine dair geniş bilgi için bkz. el-Mâtürîdî, Ebû Mansûr Muhammed b. Mahmûd, *Kitâbu't-Tevhîd*, (thk.Dr. Fethullah Huleyf), el-Mektebetü'l-İslâmiyye, İstanbul, 1979, s. 44-50; Allah'ın isim ve sıfatları için ayrıca bkz. el-Bağdadî, *Kitâbu Usûlü'd-Din*, Beyrut, 1981; Sıfatlar hususunda son dönem çalışmalarından olmak üzere bkz. Dr. Mustafa Saîd, *el-Akîdetü'l-İslâmiyye*, Dimeşk, 1951; el-Eş'arî, *Makâlâtü'l-İslâmiyyîn*, s. 179, 517, 582; Sıfatlar konusunda Mu'tezile'den görüşleri ve Mu'tezile'nin, özellikle Kadı Abdulcebbar'ın, Küllâbiye'yi eleştiren değerlendirmeleri için bkz. Kadı Abdülcebbar, a.g.e, s.183, 187,188.

Watt; “İbn Küllâb'ın kelâma olan esas katkısı, Allah'ın sıfatları akîdesini işleyişidir”⁵³ derken haklıdır. Zira daha önce zikredildiği gibi bunlara, Mu'tezile'nin sıfatları nefyetmelerine karşı olanları ispata çalıştıkları için, “Müsbite” veya “Sıfâtiyye” adları da verilmiştir.⁵⁴ Daha sonra işleneceği üzere Allah kelâmı Kur'ân'ı değerlendirirken de bu sıfat anlayışlarının etkisini göreceğiz.

Son dönem Mu'tezilî-Şîfî alimlerden olan İbnu'l-Mutahhar el-Hillî,⁵⁵ sıfatların kadîm olduğunu söyleyen Sıfâtiyye'nin önde gelenlerinden İbn Küllâb ve arkadaşlarına şiddetle hücum ederek: “Onlar, sıfatları Allah ile birlikte kadîm yaptılar”⁵⁶ suçlaması üzerine, “*Mînhacü's-Sünne*”⁵⁷ adlı eserinde İbn Teymiyye, bunun doğru olmadığını ifadeyle şöyle demektedir: “(Bu doğru değildir; çünkü) ma'nâlar;⁵⁸ Allah'ın sıfatlarını ispat edenlere göre, Allah'ın isminin müsemması dışında bir şeyler değildir.⁵⁹ Yani ma'nâlar, sıfatlarla muttasıf olan (nitelenen) Zât üzerine değil; sıfatlardan soyutlanmış olan Zât üzerine zâit varlıklardır. Sıfatlarla muttasıf olan yüce Zât'ın aldığı “Allah” adı, mücerret (sıfatlardan soyutlanmış) Zât için bir isim değildir ki onlar (İbn Küllâb ve arkadaşları); “Biz ‘Allah’ ile birlikte kadîm varlıklar ispat ediyoruz, desinler...” Onlar, sıfatın, mevsûfun dışında bir şey olduğunun söylenmesini bile caiz görmezlerken, “Nasıl olur da; ‘sıfatlar Allah’la birlikte kadîm varlıklardır’ derler!”⁶⁰ İbn Küllâb ve arkadaşlarına göre sıfatlar, tek başlarına “kadîm varlıklar” olmadığı gibi kadîm varlıkların sayısı da çok değildir. Kadîm olan sadece Allah'tır ve O da: “Sıfatlarıyla kadîm olan Allah'tır.”⁶¹

Demek oluyor ki sıfatlar, tek başlarına kâim olabilecek *asıl varlıklar* değildir. Sıfatların varlığı şüphe­sizdir; ancak onlar, Allah'ın Zât'ıyla kaim varlıklardır. Ehl-i Sünnet'in hemen çoğunluğunun görüşü üzerine sıfatlar, “Ne Allah'tır ne de Allah'tan başkasıdır. (Allah değildir ve Allah'tan başka da değildir.)” Kadîm olan, tek başlarına sıfatlar değil; asıl kadîm olan, sıfatlarıyla birlikte Allah'tır.

⁵³ Watt, *İslâm düşüncesinin teşekkül devri*, s. 358.

⁵⁴ İbn, Teymiyye, *Mînhacü's-Sünne*, I. 294.

⁵⁵ Tam adı Cemâluddîn Ebu'l-Kâsım el-Hasan b. Yûsuf b. el-Mutahhar olan el Hillî, H. 648'de doğmuş ve 736'da vefat etmiştir. Nâsiruddîn et-Tûsî ve İbn Tâvûs'a öğrencilik yapmıştır. 135'den fazla kitabı olduğu söylenmektedir.

⁵⁶ İbn Teymiyye, *Mînhacü's-Sünne*, (tahk. Dr.Muhammed Râşit Sâlim), I., 235.

⁵⁷ İbn Teymiyye'nin “*Mîhhacü's-Sünne*” adlı eseri, daha önce adı geçen Şif-Mu'tezilî alim İbnu'l-Mutahhar el-Hillî'nin “*Mînhacü'l-kerâme fî isbâti'l-imâme*” adlı eserinde dile getirdiği konulara verdiği tek tek cevapları içermektedir. Kitabın tam adı “*Mînhacü's-Sünneti'n-Nebeviyye fî nakzı kelâmî's-Şî'a ve'l-Kaderiyye*”dir.

⁵⁸ İbn Küllâb, sıfata karşılık ma'nâ tâbirini kullanmaktadır. Ancak Watt, bu tabirin “*şahsi vasıf*” şeklinde ifade edilebileceğini söyleyerek: “Bizzat İbn Küllâb'ın bu tabiri kullandığından emin olunamaz” demektedir. Bkz. Watt, *İslâm düşüncesinin teşekkül devri*, s. 358.

⁵⁹ İbn Teymiyye, *Mînhacü's-Sünne*, I.235.

⁶⁰ İbn Teymiyye, *Mînhacü's-Sünne*, I.235.

⁶¹ İbn Teymiyye, *Mînhacü's-Sünne*, I.235.

İbn Teymiye, birçok alimin İbn Küllâb'ın görüşlerini kabul ettiğini beyan etmektedir.⁶² Ancak görünen o ki İbn Teymiye, hâdis olanın Allah'ın Zat'ıyla kaim olamayacağı görüşünü, kabul etmektedir. Dilediğinde Allah, "meşfet"iyle Mütekellim olduğu gibi, Allah'ın, "kudret"i ve "meşfet"ine bağlı "ihtiyârî" sıfatları ispat etme hususunda İbn Küllâb'ın, Ehl-i Sünnet ile ayrılığa düştüğünü ifade etmektedir.⁶³ İbn Teymiye'nin bu görüşü, kendisinin de mümessili olduğu İslâm gelenekçilerinin(Selefi ekolün) görüşlerine uygundur; ancak Ehl-i Sünnet'in bu konuda tümüyle kendisi gibi düşündüğünü söylemek zordur. Çünkü Ehl-i Sünnet, tam anlamıyla homojen fikirlere sahip bir mezhebi ifade etmekten daha çok, içinde bir çok mezhepleri, görüşleri ve zümreleri içeren bir şemsiye kavramdır.

İbn Küllâb, "meşfet" ve "kudret" sıfatlarına bağlı olarak meydana gelen şeyi, daha sonra özellikle kelâmullah ve Kur'ân konusunda genişçe açıklanacağı üzere, Allah'ın dışında "mahlûk" ve "hâdis" olarak görmektedir ve mahlûk ve hâdis olanın ise ona göre, daha önce açıklandığı şekilde, Allah ile kaim olması mümkün değildir. Bu durumda Allah'ın kelâm sıfatı, "meşfet" ve "kudret"le ilgisi olmayan, Zât için gerekli kadîm bir sıfattır.⁶⁴ İbn Küllâb'ın, Ehl-i Sünnet'in önemli bir kısmının aksine bu görüşte olmasının nedeni, onun, Kur'ân'daki emir, nehiy ve haberler hakkındaki farklı görüşleridir. Bu husus, kelâmullah ve Kur'ân konusundaki görüşleri verilirken genişçe açıklanacaktır.⁶⁵

Kelâmullah ve Kur'ân Meselesi

İbn Küllâb'a göre Allah'ın kelâmı, "kadîm"dir; kelâm sıfatı, ilim ve kudret sıfatları gibi nefsi sıfatlardandır. Kelâmullah Allah'ın nefsinde (kendisinde) kâim olan bir manadır.⁶⁶ Eş'a'ri'nin, "Makâlât"ından özetlersek İbn Küllâb'ın Kur'ân dolayısıyla kelâmullah hakkındaki görüşü şudur: "Allah, ilim ve kudretiyle kadîm (bir varlık) olarak ilim ve kudret (sıfatları) ile kâim olduğu gibi, kelâmı da kendisiyle kâim olan kadîm bir varlıktır. Harfler ve sesler kelâmullah değildir. Kelâmullah bölünüp parçalara ayrılmaz; değişiklik de göstermez: O, Allah'a ait tek bir 'mana'dır..."⁶⁷ Buradan açıkça anlaşılıyor ki İbn Küllâb, döneminde Kur'ân mahluktur, diyen Mu'tezile ve Cehmiye fırkalarının aksine, Kur'ân'ın mahlûk olmayıp Allah'ın kelâmı olması hasebiyle diğer sıfatları gibi Zâtıyla kâim bir sıfat olarak kadîm olduğunu, diyebiliriz ki ilk olarak öne sürenlerden ve bu yönüyle Ehl-i Sünnet kelâmına da öncülük edenlerden birisidir. Yine o, harfleri ve sesleri Kelâmullah'a dahil etmeyerek Allah'ın kendi Zât'ında kâim olan kadîm kelâm ile Kur'ân'ı okuyan birisinin muhdes

⁶² İbn Teymiye, *Minhâcî's-Sünne*, I.118.

⁶³ İbn Teymiye, *Minhâcî's-Sünne*, II.251.

⁶⁴ el-Eş'a'ri, *Makâlâtü'l-İslâmiyyîn*, s. 517.

⁶⁵ Ayrıntılar için bkz. el-Cüveynî, *el-İrşâd*, s. 119,170.

⁶⁶ el-Eş'a'ri, *Makâlâtü'l-İslâmiyyîn*, s. 517, 604. Ayrıca, *ma'nâlar ve nefsanî kelâm* için bkz. Wolfson, *The Philosophy of the Kalam*, s.33,36,115,117.

⁶⁷ el-Eş'a'ri, *Makâlâtü'l-İslâmiyyîn*, s. 584.

kelâmını birbirinden ayırmaktadır. İbn Küllâb, Kur'ân üzerindeki görüşlerini şöyle sürdürmektedir: "**Resm**"(yazı)e gelince o, birbirinden farklı harflerdir; resm, Kur'ân'ın kıraatıdır. Dolayısıyla kelâmullah odur ya da bir kısmıdır veya başkasıdır, demek hatadır. Kelâmullahı ifade eden ibareler, birbirinden farklı ve değişiklik arz etmektedir; halbuki Allah kelâmı, ne değişiklik ne de farklılık arz eder. Nitekim bizim Allah'ı zikretmemiz farklılık ve değişiklik gösterdiği halde "mezkûr" (zikrolunan Allah) farklılık ve değişiklik arz etmez. Allah'ın Kelâm'ı Arapça olarak isimlendirildi; çünkü, kelâmın ifadesi olan ibare, yani resm(yazı), ki kelâmın kıraatıdır, işte o, Arapça'dır ve bir illete ilişkin olarak Arapça (**arabîyyen**) diye isimlendirilmiştir. Nitekim "**İbraniyyen**"⁶⁸(İbranice) diye isimlendirilmesi de bir nedene dayanmaktadır ve o neden de, kelâmullahı ifade eden resmin(yazının) İbranice olmasıdır."⁶⁹

Bu noktada İbn Teymiye, Küllâbiye'nin, Allah'ın kelâmının Zât'ında kâim bir "manâ" olduğunu söyleyenlerden bahisle bunların (İbn Küllâb ve ashâbının), bu "manâ"yı kadîm bir sıfat olarak gördüklerinden dolayı, kelâmın Allah'ın Zât'ında kâim kadîm bir sıfat olarak görmeyen Halkiyye (Mu'tezile)den bu yönüyle görünürde daha hayırlı olduğunu ifade etmektedir. Ancak ona göre durum böyle değildir. Çünkü iyi bir incelemede görülecektir ki İbn Küllâb ve arkadaşları; emir, nehiy, haber, harfler vs.'yi bu "manâ"nın dışında tutmakla son tahlilde kadîmin dışına çıkmaktadırlar.⁷⁰

Yukarıda İbn Küllâb "zikir" ile "mezkur" arasında fark olduğunu zikredip "resm"ın, harflerden oluştuğunu vurguladıktan sonra asıl kelâmın ifadesi olan bu resmin "kıraat" olduğunu ve onun da Arapça olduğunu belirtmiştir. İşte bu noktada Eş'arî geleneğinin, dolayısıyla biraz da İbn Küllâb yolunun takipçisi olan Sünnî kelâmcı Bakillânî de "kıraat" ile "makrû"(okunan); "tilâvet" ile "metlûv" ve "kitabet"le "mektûp" arasındaki farkı, diyalektik bir metotla uzun uzun izaha çalışmaktadır. Bu hususta hemen başlangıçta şu genel kanaatını zikretmektedir: Buna göre bilinmesi gerekir ki "kıraat" ile "makrû"; "tilâvet" ile "metlûv ve "kitabet" ile "mektûp" başka şeylerdir. Aksini iddia edenlerin hissi, anlayışı, akli ve tasavvuru yoktur.⁷¹

Nitekim "ve 'Kur'ânen' ferraknâhu li 'tekraa' ala'n-nâsi..."⁷² ayetinde geçen "Kur'ân"ın Allah'tan vahyedilip indirildiğini bizzat haber veren yine yüce Allah'tır. Resul ise onu (Kur'ân'ı) okuyup ("kıraat" edip) öğretmektedir. Bu durumda inzal olan vahiy, "makrû" (Kur'ân)dur ve o da

⁶⁸ Tevrat kastedilmektedir.

⁶⁹ el-Eş'arî, *Makâlâtu'l-İslâmiyyîn*, s. 584, 585; *el-Bâkullânî*, (Ebubekir b. et-Tayyib) *el-İnsâf* (tahk. İmâduddîn Ahmet Haydar) Beyrut, 1986, s. 115, 122-127; İbn Teymiye, *Minhâcü's-Sünne*, III. 221; Wolfson, *The Philosophy of the Kalam*, s. 248, 249.

⁷⁰ İbn Teymiye, Ebu'l-Abbâs Ahmed, *er-Risâletu'l-Ba'lbekkiyye (Mecmûâtu'r-Resâil içinde)* Mısır, 1328, s. 394, 395.

⁷¹ el-Bâkullânî, *el-İnsâf*, s. 127.

⁷² "Onu bir 'Kur'ân' olarak, insanlara dura dura okuyasın ('kıraat' edesin) diye kısımlara ayırıp ağır ağır indirdik." 17. İsrâ/106.

Allah'ın kelâmı olup Zât'ıyla kaim "kadîm" bir sıfattır. "**Kıraat**" (okumak) ise peygamberin bir fiili olup O'nun sıfatıdır.⁷³ Bu durumda "**kıraat**", İbn Küllâb'ın da dediği gibi hâdis bir şeydir. Böylece "kıraat" ve "tilâvet" in, okuyan kişinin sıfatı; "**makrû**" ve "**metluv**"ün ise Allah'ın sıfatı olduğu hususu belirginleşir, sıhhat kazanır. Nitekim 'İbn Mes'ûd kıraatı', 'Übeyy b. Ka'b kıraatı', denilmektedir ki bu, konuya daha bir açıklık getirmektedir.⁷⁴

Yine bu geleneğin takipçisi Bâkılânî, İbn Küllâb'ın "**resm**" dediği harfler ve sesler konusunda, onların, okuyucunun kıraatının birer sıfatı olup Allah'ın kelâmı olmadığını vurgulayarak konuya ilişkin naklî ve aklî, yani kelâmî bir çok delilini yine uzunca işlemektedir.⁷⁵ Ayrıca o, mushaflarda yazılanın (mektûp) da, kadîm olan Allah kelâmının bir ifadesi olduğunu, vurgulamaktadır.⁷⁶

Kıraat konusunda son tahlilde İbn Küllâb'ın görüşü de "kıraat"ın, "makrû"(okunan)dan farklı olduğudur. Ona göre okunan, yani "makrû", Allah'la kaim olup kadîm bir sıfattır: Buna göre Allah, ezelf olarak mütekellimdir; halbuki kıraat, muhdes ve mahlûk (yaratılmış) olup insanın bir kesbidir.⁷⁷ Buna karşın Ehl-i Sünnet'in kelâmî metodundan yararlanmayanlarından olan gelenekçi gruptan Ehl-i Hadis'in bir kısmı, Kur'ân'ın kıraatını ve lafzını bile yaratılmamış kabul edip Allah kelâmına dahil etmektedirler.⁷⁸

İbn Küllâb "**emir**", "**nehiy**" ve "**haber**"lerin de sonradan ortaya çıkan durumlara binaen nâzil olduğunu ve bunların "kelâmullah" diye isimlendirilmesinin bir illetten dolayı olduğunu beyanla temelde bunların hâdis şeyler olduğunu vurgulamaya çalışmaktadır.⁷⁹ İşte bu nedenle olacak ki İbn Küllâb ve arkadaşlarının görüşlerini Sünnet'e uygun gören İmam Sübkî, ancak onların "emir, nehiy ve haberler hâdis olduklarından dolayı kadîm olan Allah'ın kelâm sıfatıyla ezelde muttasıf olmadığı" şeklindeki görüşünü, diğer Ehl-i Sünnet'in görüşleri üzerine ilave ettikleri serzenişinde bulunmaktadır.⁸⁰ Nitekim Bağdadî de Ehl-i Sünnet'in, kelâmullah sıfatının Allah'ın Zât'ında kaim ezelf bir sıfat olup, bunun; Allah'ın emrini, nehini, haberini, va'dini ve va'îdini kapsadığı görüşü üzerinde ittifak ettiğini vurgulamaktadır.⁸¹ İbn Küllâb'ın, daha önce zikredildiği üzere Allah

⁷³ el-Bâkılânî, *el-İnsâf*, s. 127.

⁷⁴ el-Bâkılânî, *el-İnsâf*, s. 130, 154-157. Bu konuda ayrıca bkz. el-Bağdadî, *Usûlü'd-Dîn*, Beyrut, 1981, s. 108.

⁷⁵ Bu konudaki ayrıntılar için bkz. el-Bâkılânî, *el-İnsâf*, s. 138-143, 149-154.

⁷⁶ Ayrıntı için bkz. el-Bâkılânî, *el-İnsâf*, s. 143-144.

⁷⁷ el-Eş'arî, *Makâlâtu'l-İslâmiyyîn*, s. 601,602.

⁷⁸ el-Eş'arî, *Makâlâtu'l-İslâmiyyîn*, s.602. Bu husustaki Zâhirî ekolünün önde gelenlerinden olan İbn Hazm'ın görüşleri için bkz. İbn Hazm, *İlmu'l-Kelâm alâ mezhebi Ehlî's-Sunne ve'l-Cemâa*, tahk. Dr. Ahmed Hicâzî eş-Şek'a, el-Mektebetu's-Sakaffî, Kahire, 1989, s. 69,70.

⁷⁹ el-Eş'arî, *Makâlâtu'l-İslâmiyyîn*, s.589.

⁸⁰ es- Sübkî, *Tabakâtu's-Şâfiyye*, II, 51.

⁸¹ el-Bağdadî, *Usûlü'd-Dîn*, 106, 107; Kelâmullah konusunda ve özellikle, *emir, nehiy, haber, va'd, va'îd, zecr ve terğîb* hususlarında Mu'tezile'nin görüşlerini dile getiren

kelâmını Zât'ında kaim, kadîm bir sıfat olarak görüp onu emir ve nehiyden ayırması, temelde onun kelâmı ikiye ayırmasından kaynaklanmaktadır. Yani ona göre bir "*kelâm-i nefsi*" vardır ve bu kadîmdir, ki daha önce zikredildiği gibi o buna "*manâ*" da demektedir; bir de emir, nehiy ve habere ilişkin kelâm vardır ki, o ancak "*mütekellemun ileyh*" (konuşulacak muhatap) olduğu zaman vucuda gelir; ya da bir anlam ifade eder ve işte bu tür bir kelâm da hâdis bir kelâmdır, demeye getirmektedir. İşte Ehl-i Sünnet'in, belki de çoğunluğunun karşı çıkmak istediği bu tür bir ayırımdır, diyebiliriz.

Nitekim yukarıda belirtildiği üzere İbn Küllâb'ın kadîm ve hâdis kelâm ayrımı, İbni Teymiye'nin onun hakkındaki bu konudaki görüşünü etkilemiş ve son tahlilde onun bu ayrımının varacağı noktanın, Kelâmullah'ın mahlûk olduğunu zımnen kabul ettiği nokta olduğunu söylemiştir. Çünkü ona göre "*kelâmullah*"ta kadîm ve hâdis ayrımına gitmek, zorunlu olarak böyle bir sonuca götürür.⁸² Halbuki İbn Küllâb ve ashabının böyle bir amacı yoktur. Çünkü ona göre kelâmullah da Kur'ân da kadîmdir. Bir çok kere ifade edildiği üzere kadîm olan bu kelâm, *manâ* ya da *nefsî* olan kelâmdır. İşte adı geçen bu *manâ*'nın kelâma dönüşmesi ancak bir *muhatapla* mümkündür. Muhatap olmadığı dönemde emir, nehiy, haber vs. olmaz.⁸³

İbn Teymiye, İbn Küllâb'ın, son tahlilde Kur'ân'ın mahlûk olduğunu demeye getirdiğini söylemekle birlikte, başka bir takım pasajlarda da onun, kelâmullahın kadîm olduğunu ilk söyleyen kişi olduğunu ifadeyle İbn Küllâb hakkında sitayişle bahsetmektedir⁸⁴ ki bu da İbn Teymiye açısından çelişkili bir durumdur.

İbn Küllâb'ın *kelâm-i nefsi*'den bahisle onun kadîm bir sıfat olduğunu; ancak, muhatap söz konusu olmadığı zamanlarda emir, nehiy ve haberlerin anlamsız olacağı görüşüne dayanarak Kelâmullah'ın; emir, nehiy ve haberlerle muttasıf olamayacağı⁸⁵ şeklindeki görüşünü, Eş'arf kelâm ekolünün önemli şahsiyetlerinden İmâmu'l-Harameyn Cüveynî de değerlendirmekte ve onun bu yönteminin haddizatında iyi bir yol olduğunu vurgulamaktadır. Çünkü İbn Küllâb, böyle yapmakla, kadîm kelâmı tümüyle inkâr eden hasımlarının⁸⁶ sözlerinin önünü almaya çalışmış ve kendi

Kadı Abdulcebbar'ın düşünceleri ve bu konulardaki Küllâbi ekolünün görüşlerini değerlendiren eleştirileri için bkz. Kadı Abdulcebbar, *el-Muhtasar fi Usûlîd-Dîn, Resâilu'l-adl ve't-tevhîd* içinde s. 193-195.

⁸² Geniş mülâhazalar için bkz. İbn Teymiye, *Minhâcü's-Sünne*, I, 38, II, 78.

⁸³ *Kelâm-i nefsi* ve *ma'nâ* ile ilgili İbn Küllâb'ın görüşleri için Eş'arf vb. kaynaklardan misaller vermiştik. Daha fazla bilgi ve değerlendirmeler için bkz. Wolfson, *The Philosophy of the Kalam*, s. 33, 36, 117.

⁸⁴ İbn Teymiye'nin bu konulardaki geniş değerlendirmeleri için bkz. İbn Teymiye, *Minhâcü's-Sünne*, II, 79, 82. Yine bkz. İbn Teymiye, *Muvâfakatu sahîhi'l-menkûl li sarîhi'l-ma'kûl*, II, 130, 131, 171, 172.

⁸⁵ Çünkü yine ona göre bunlar *hâdis* şeylerdir ve havâdisler Allah'ın Zât'ında kaim olmazlar.

⁸⁶ Bu konudaki hasımları Cehmiyye ve Mu'tezile'dir. Çünkü her iki fırka da Allah kelâmının (Kur'ân'ın) mahlûk olduğunu öne sürmüş ve özellikle Mu'tezile bu konudaki görüşünü Abbâsî idaresine de kabul ettirdiğinden, Kur'ân'ın mahlûk

mezheplerine büyük katkıda bulunmuştur. Ancak yine de el-Cüveynî, İbn Küllâb'dan daha ziyade kendi şeyhi olarak kabul ettiği Eş'arî'nin görüşlerini benimseyerek, emir ve nehiyelerin de kadîm olan kelâma dahil olduğunu belirtmiştir.⁸⁷ Çünkü emir ve nehiyeler, kendilerine emir ve nehiy vâki olan *ma'dûm* varlıkların vaz' olduğu takdir edilerek yapılmıştır ve dolayısıyla kadîmdir. Ona göre Eş'arîler, varlığı takdir edilmek suretiyle, ma'dûm bir varlığa emredilmesini caiz görmekte-dir; çünkü ma'dûmun varlık sahasına çıkmasıyla birlikte onun emrolunma keyfiyeti de gerçekleşmiş olacaktır.⁸⁸

İbn Teymiye ise Küllâbiye'nin, fiilî sıfatları nefyettiğini söylemektedir.⁸⁹ Gerçekten de İbn Küllâb, fiil sıfatlarını, hâdis olan varlıklarla ittisalinden dolayı, kabul etmemektedir. Çünkü hâdis sıfatlar, "havâdis" dediğimiz sonradan olma mümkün varlıkların Allah'ın Zât'ında kaim olması mümkün olamayacağından, onlar da Zât ile kaim olamazlar. Emir ve nehiyelerle muttasıf olan her şey de bu yüzden kadîm olamazlar.

Netice itibarıyla İbn Küllâb, Ehl-i Sünnet'in, özellikle de Ashâbu'l-Hadîs'in görüşlerini, Eş'arî'nin de dediği gibi, tümüyle benimsemektedir.⁹⁰ Onu Ashâbu'l-Hadîs ve Ehl-i Sünnet'ten ayıran en önemli konu, şu anda söz konusu edip tartıştığımız "kelâmullah" konusudur. İbn Küllâb, Ehl-i Sünnet'in genelinden farklı olarak "ma'dûm'a hitabı câiz ve mümkün görmemektedir. Öyle anlaşıyor ki böyle bir durumu anlamsız ve mantıksız bulmaktadır. İşte bu yüzden İbn Küllâb, Kur'ân'daki "*emir*", "*nehiy*" ve "*haber*"leri, yaratılmamış (gayr-i mahlûk) olan ve yüce Zât'la birlikte kaim olan *ma'nâ*'dan yani *kelâm-i nefsi*'den ayırmaktadır. Yani o, *kelâm-i nefsi*'yi ezelf kabul ederken, bu anlamda *kelâmullah*'ın *kadîm* olduğunu söylemekle Ehl-i Sünnet'in bu husustaki düşüncesinin de tercümanı olmaktadır. Ancak o, emir, nehiy ve haberi bundan ayırmak suretiyle Ehl-i Sünnet'in geneline ters düşmektedir. Kur'ân hakkındaki bu ikili tutumu, İbni Teymiye'nin onun hakkında bu konudaki görüşünü etkilemiş, daha önce de ifade edildiği gibi, ona göre aslında İbn Küllâb, Kur'ân'ın mahlûk olduğunu demeye getirmektedir.⁹¹

olduğunu kabul etmeyenler zulme bile uğramışlardır. Ahmed b. Hanbel'in yaşadığı "*mihne*" olayı bunun en büyük örneğidir. Mihne ile ilgili kitaplar bile yazılmıştır. Patton'un "*Ahmad b. Hanbal and the Mihna*" adlı çalışması bunlardan biridir. Ayrıca Memûn'un da bulunduğu bir ortamda gelenekçi selef ekolünün önde gelen alimlerinden H. 240'da vefat eden Abdülazîz b. Yahya b. Müslim el-Kinânî el-Mekkî'nin, Bişr el-Merîsî ile kelâmullah konusundaki tartışmaları bu konunun canlı şahididir. Nitekim bu tartışmayı el-Mekkî, "*el-Hayde ve intisâri'l-minheci's-Selefi*" adıyla kitaplaştırmıştır. Bkz. el-Mekkî, *el-Hayde*, Cize, t.y.

⁸⁷ Daha geniş bilgi için bkz. İmâmü'l-Haremeyn el-Cüveynî, *el-İrşâd*, 119, 130, 170.

⁸⁸ el-Cüveynî, *el-İrşâd*, 134. Ayrıca bkz. Abdülazîz el-Mekkî, *el-Hayde*, s. 23.

⁸⁹ İbn Teymiye, *Mecmûâu'r-resâil ve'l-mesâil* içinde *el-Mu'cizât ve kerâmât*, IV, 39.

⁹⁰ el-Eş'arî, *Makâlâtü'l-İslâmiyyîn*, 298.

⁹¹ İbn Teymiye, *Mihhâcu's-Sünne*, I.38, II.78. "*Madûm*"a hitap konusunda ayrıca bkz. el-Bağdadî, *Usûlu'd-Dîn*, s. 108.

Öyle görülüyor ki İbn Küllâb, Kur'ân'ı, diğer sıfatlar gibi kadîm olarak görmektedir; ancak onun kadîmliği, Zât'ından dolayı bir kadîmlik değil; kıdemden kaynaklanan bir kadîmliktir. Yani o, *Zât* ve *sıfat* ayırımına gitmekte; sıfat, ne Zât'ın aynı ne de gayri olduğu gibi, *kelâmullah* da bir sıfat olduğuna göre o da ne Zât'ın aynı ne de gayridir. Kur'ân bağlamında daha doğru ifadeyle Kur'ân, ne Allah'ın gayri, ne O'nun aynı ve ne de bir kısmıdır.⁹²

Kelâmullah'ı bir "*manâ*" kabul eden İbn Küllâb, Kur'ân'ı tilâvet eden kişiden duyduğumuz şeyin, Allah kelâmının, yani yukarıda bir çok yerde adı geçen "*manâ*"nın bir ifadesi olduğunu iddia etmektedir. Ona göre Musa (a.s.), Allah'ın kelâmını bizzat işitmiştir. Kur'ân'da geçen, "*Eğer müşriklerden (Allah'a ortak koşanlardan) biri aman dileyip yanına gelmek isterse, onu yanına al ki, Allah'ın kelâmını (sözünü) işitsin!...*"⁹³ ayetinde geçen "*işitsin*" lafzını, "*anlasın*" anlamında almaktadır.⁹⁴ Bu duruma göre ayetin anlamı, "müşriklere aman ver ki Allah kelâmını (duyup) anlasınlar" olur.⁹⁵

"*Mesmû*" (işitilen)un bizâtihi Allah kelâmı olup-olmadığı konusunda, hem İbn Küllâb'ın arkadaşları arasında hem de özellikle Kur'ân'ın yaratılmamış (gayr-i mahlûk) olduğunu söyleyenler arasında oldukça fazla görüş ayrılıkları bulunmaktadır.⁹⁶ Nitekim zâhirî mezhebinin en önde geleni İbn Hazm; mushaflarda yazılı olanı, okuyucu (kâri)dan duyulanı Kur'ân, dolayısıyla Allah'ın kelâmı kabul etmekte; aksini söyleyenleri ise, yukarıda zikredilen müşriklerle ilgili ayeti delil göstererek, tekfir etmektedir.⁹⁷ Eş'ariyye ekolünün önemli isimlerinden Bâkîllânî'ye göre ise, bir okuyan kişi (kâri) aracılığıyla da olsa, Kur'ân okunurken duyduğumuz şey, gerçekte Allah'ın kelâmıdır.⁹⁸

Sonuç olarak İbn Küllâb, Kur'ân'ın "*kadîm*" ve *yaratılmamış* olduğunu söylemektedir. Ancak İbn Küllâb, "*kelâm-i nefsi*" ya da "*manâ*" ile farklı harf ve seslerden meydana gelen kelâm arasında ayırımı gidip, muhatap olmadığı dönemlerde, anlamsız olacağından, emir, nehiy ve haberlerin de

⁹² Bu hususlarda İbn Küllâb ile arkadaşları arasında ihtilaflar da bulunmaktadır. Bkz. el-Eş'arî, *Makâlâtü'l-İslâmiyyîn*, s.546, 547. Ayrıca İbn Küllâb'ın bu konudaki görüşlerini değerlendiren son dönemin Mu'tezilî önderlerinden Kadı Abdulcebbar'ın görüşleri için bkz. Kadı Abdulcebbar, *el-Muğnî fi ebvâbi't-tevhîd ve'l-adl*, Kahire, 1381, VII.4.

⁹³ 9. Tevbe/6.

⁹⁴ el-Eş'arî, *Makâlâtü'l-İslâmiyyîn*, s.585, 587.

⁹⁵ Seleflerin önderlerinden H. 240'da vefat eden Abdulazîz b. Yahyâ b. Müslim el-Kinânî el-Mekkî'nin, Mu'tezile'nin önemli şahsiyetlerinden Bişr el-Merîsî ile Abbâsî halifelerinden Me'mûn'un huzurunda yaptıkları *kelâmullah*a dair belge niteliğindeki tartışmada bu ayetle ilgili yorumunda el-Mekkî, kâri(okuyucu, okuyan)den duyulanın bizzat Kur'ân olduğunu ve bunun ilim ehli ile musellem olduğunu vurgulamaktadır. Bkz. Abdulazîz el-Mekkî, *el-Hayde*, s. 24.

⁹⁶ el-Eş'arî, *Makâlâtü'l-İslâmiyyîn*, s. 585, 587.

⁹⁷ İbn Hazm, *İlmü'l-Kelâm*, s. 69, 70.

⁹⁸ Bâkîllânî, "*mesmû*" (duyulan)un, "*anlama*"nın ne demek olduğunu ayrıntılı bir şekilde açıklamaktadır. Konuyla ilgili olarak bkz. el-Bâkîllânî, *el-İnsâf*, 145, 146.

harf ve sesler gibi *mahlûk* olduğunu söylemesi, İbn Teymiye başta olmak üzere bir çok insanın kafasını karıştırmışsa da, yine de bizzat İbn Teymiye, Eş'arîlerin ve Hanbelfîlerin bir kısmının onun görüşlerini kabul ettiğini vurgulamaktadır.⁹⁹

Şu da ifade edilmelidir ki, bu konuda temelde İbn Küllâb ile aynı görüşleri paylaşan arkadaşları, "*kadîm*" olanın ne olduğu hususunda farklı düşünülmüşlerdir. Onlardan bazıları; Allah'ın "*meşiet*"i (dilemesi) ve "*kudret*"iyle ilişkili olmayan *kadîmin*, Allah'ın Zât'ıyla kaim bir kadîm olduğunu söylerken; diğer bir kısmı ise harf ve seslerin de ezeli olduğunu iddia etmişlerdir.¹⁰⁰Bu farklı görüşler, İbn Küllâb ve arkadaşlarının ekolünü takip eden Ehl-i Sünnet ve hatta Ashâbu'l-Hadîs'in farklı zümreleri için de söz konusudur. Onların bu konudaki görüşleri farklı bir çalışmanın konusu olacağından, biz sadece İbn Küllâb ve ekolünün görüşlerini vermekle yetindik.¹⁰¹ Kur'ân'ın, *kıraatı, tilâveti; emir, nehiy ve haberleri; harf ve sesler* hakkında Ehl-i Sünnet içinde bile farklı değerlendirmeler olsa da, sonuçta hepsinin ale'l itlak birleştiği nokta Kur'ân'ın yaratılmamış (gayr-i mahlûk) Allah kelâmı olduğudur.

İman Meselesi

İman meselesinde İbn Küllâb ve arkadaşlarının görüşlerine ne yazık ki el-Eş'arî'nin "*Makâlâtü'l-İslâmiyyîn*" adlı eserinde rastlayamıyoruz. Onun ve arkadaşlarının bu konudaki görüşleri, ne Bağdadî'nin "*el-Fark*" adlı kitabında ne Şehristânî'nin "*el-Milel*"inde ne Cüveynî'nin "*el-İrşâd*"ında ne Bâkılânî'nin "*el-İnsaf*"ında ve ne de el-İsferâyînî'nin "*et-Tabsîr*" adlı eserinde geçmektedir. El-Bağdadî, "*Usûlü'd-Dîn*" adlı eserinde İbn Küllâb'ı "*Ashâbu'l-Hadîs*"ten kabul ederek onun diğer "*Hadîs Ehlî*"nden biraz farklı olan iman tanımını vermektedir. Buna göre Abdullah b. Said (İbn Küllâb) imanı şöyle tarif etmektedir: "İman; Allah'ı, Kitaplarını ve Peygamberlerini, *marifet ve kalbî tasdikle* kabul edip ikrar etmektir; İmanın sıhhatına dair "*marifet*"(bilgi)ten yoksun bir ikrar, "*iman*" olmaz."¹⁰²

İman konusunda mezheplerin görüşlerini veren İmam Sübkî, İbn Küllâb'ın bu konudaki görüşünü de vermiştir. Buna göre İbn Küllâb imanı, "*dille ikrar ve marifet*"ten ibaret saymıştır.¹⁰³İbn Küllâb'ın buradaki iman tanımı, yukarıda geçen tanımına tam olarak uymamaktadır. Çünkü İbn Küllâb'ın, Bağdadî'nin "*Usûlü'd-Dîn*" adlı eserinde geçen tanımında, kalbin tasdikini de imanın tanımına dahil ederken burada geçen tanımda dahil etmemiştir. Öyle görülüyor ki Bağdadî'nin "*Usûlü'd-Dîn*"inde geçen tarif, İmam Sübkî'nin de değindiği gibi, Eş'arî, Bakılânî gibi İbn Küllâb

⁹⁹ İbn Teymiye, *Minhâcü's-Sünne*, II, 82, I.217.

¹⁰⁰ Bu konuda daha çok bilgi için bkz. el-Eş'arî, *Makâlâtü'l-İslâmiyyîn*, 584-611.

¹⁰¹ Kelâmullah(Kur'ân) konusunda daha farklı değerlendirmeler için bkz. en-Nesşâr, *Neş'etu'l-fikri'l-felsefiyyi fi'l-İslâm*, I.272-277.

¹⁰² el-Bağdadî, *Usûlü'd-Dîn*, s. 249. İman konusunda farklı düşünceler için bkz. el-Bağdadî, *el-Fark*, s. 212.

¹⁰³ Bu konuda geniş bilgi edinmek için bkz. es-Sübkî, *Tabakâtü's-Şâfiyye*, I.45-49.

ekolünün sürdürücüleri sayılan alimlerin tanımıdır ve İbn Küllâb'ın gerçek iman tanımı tam olarak bilinmemektedir.¹⁰⁴ İbn Küllâb imanını, “*dil ile ikrar ve marifet*” olarak tanımlıyorsa bu tanım, “*Ashabu'l-Hadis*”den biri olarak kabul edilmesine rağmen¹⁰⁵ İbn Küllâb'ın daha farklı bir konumda olduğunu gösterir. Çünkü Ehl-i Sünnet'in önemli bir kısmı, “*amel*”i de imandan bir rükün olarak saymaktadır; halbuki İbn Küllâb ameli söz konusu etmemektedir. Görülen o ki, kitapları elimize geçmediğinden el-Bağdadî gibiler, İbn Küllâb'ın iman vs. konularındaki görüşlerini diğer Sünnî görüşlere yaklaştırmaya çalışmaktadır.¹⁰⁶

İbn Küllâb ve arkadaşlarının diğer kelâmî konulardaki görüşleri, Ehl-i Sünnet'in ve Ashâbu'l-Hadîs'in görüşlerine genelde uygundur. Nitekim Eş'arî, “*Makâlâtü'l-İslâmiyyîn*” adlı önemli eserinde Ashâbu'l-Hadîs ve Ehl-i Sünnet'in kelâmî düşüncelerini, kısa ve özlü bir şekilde verdikten hemen sonra,¹⁰⁷ İbn Küllâb ve arkadaşlarının kelâmî görüşlerini vermiş ve ilk cümlesinde: “Bunlar, Ehl-i Sünnet'in zikrettiğimiz görüşlerinin çoğunluğunu kabul edip söylüyorlardı” demiştir.¹⁰⁸ Bu nedenle diğer kelâmî konudaki görüşleri de içeren bu konuyu, bir kitap konusu yapmayı uygun gördüğümüzden, biz daha çok bu ekolün, kendilerini ayrıcalıklı kılan, sıfatlar, isimler, kelâmullah ve nihayet iman konusunu daha ağırlıklı olarak işledik. Çünkü İbn Küllâb ve arkadaşlarını bir ekol yapan, onların bu konulardaki özgün görüşleridir. Bu özgün kelâmî görüşler, kendilerinden sonra gelen Eş'arî ve Matûrîdîliği etkilemiş ve onların bu konulardaki görüşleri daha geliştirilmiştir.

¹⁰⁴ Bazı mülâhazalar için bkz. en-Neşşâr, *Neş'etu'l-fikri'l-felsefiyyi fi'l-İslâm*, I, 277.

¹⁰⁵ el-Bağdadî, *Usûlü'd-Dîn*, s. 249. Diğer bir yerde el-Bağdadî, İbn Küllâb'ı Ehl-i Sünnet kelâmcısı saymaktadır. Bkz. el-Bağdadî, *Usûlü'd-Dîn*, s. 309.

¹⁰⁶ el-Bağdadî, *Usûlü'd-Dîn*, s. 249, 309.

¹⁰⁷ el-Eş'arî, *Makâlâtü'l-İslâmiyyîn*, s. 290-297.

¹⁰⁸ el-Eş'arî, *Makâlâtü'l-İslâmiyyîn*, s. 297, 298.